

Ελληνίδες Αρχιτεκτόνισσες 1923-1963

6ο κατ' επιλογήν εξάμηνο 1991-92
 Πρώτα συμπεράσματα

Το μάθημα εντάσσεται σ' έναν ευρύτερο κύκλο κατ' επιλογήν μαθημάτων, με το γενικότερο τίτλο «Αρχιτεκτονική και Αρχαία-Αρχιτεκτονικά αρχαία-Μεθοδολογία έρευνας και μελέτης αρχιτεκτονικών τεκμηρίων μέσα από αρχαιακές πηγές». Στόχος του, ήταν η προσπάθεια μιας πρώτης καταγραφής, ταξινόμησης και μελέτης, του έργου των πρώτων ελληνίδων αρχιτεκτόνων, που θα μπορούσε να αποτελέσει τις βάσεις για ένα «αρχείο ελληνίδων αρχιτεκτόνων».

Διαφέρει το έργο των γυναικών αρχιτεκτόνων από αυτό των ανδρών; Είναι δυνατόν παρατηρώντας ένα κτίριο να καταλάβει κανείς αν έχει σχεδιασθεί από άνδρα ή γυναίκα; Μπορεί κανείς να διακρίνει μία γυναικεία και μια αντρική αρχιτεκτονική; Είναι μερικά από τα ερωτήματα, που προσπαθήσαμε να δώσουμε απαντήσεις.

Μέχρι το 1921, σύμφωνα με την επετηρίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου, οι αρχιτέκτονες που εργαζόντουσαν στην Ελλάδα, ήταν οι περισσότεροι απόφοιτοι ξένων ιδρυμάτων, της Σχολής Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης (38%) και της ECOLE NATIONAL DES BAUX ARTS του Παρισιού (25%) κυρίως, αλλά και άλλων αρχιτεκτονικών σχολών του εξωτερικού.

Λίγοι, οι παλιότεροι, είχαν αποφοιτήσει από το Σχολείο των Τεχνών, τον πρόδρομο του ΕΜΠ και τη Βιομηχα-

νική Ακαδημία της Αθήνας. Ένας σημαντικός τέλος αριθμός πολιτικών μηχανικών, ασκούσε το επάγγελμα του Αρχιτέκτονα (όπως π.χ. οι Πικιώνης, Τσαγγρής, Ζίζηλας, Ορλάνδος κ.ά).

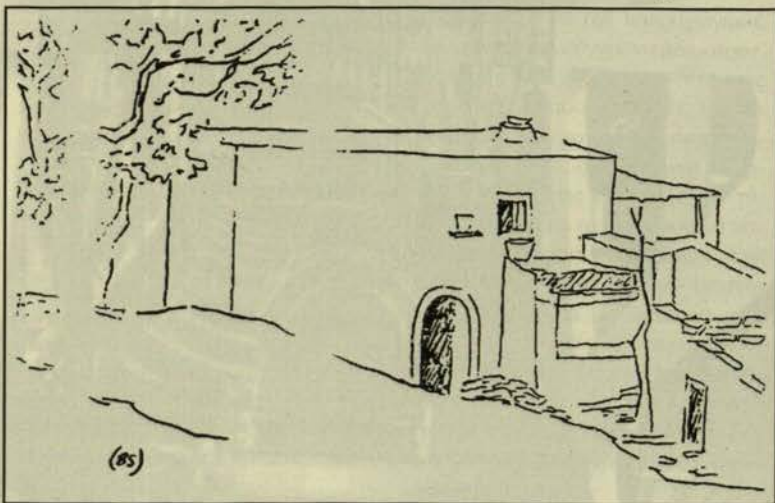
Το 1917 με το νόμο 980, συστήνεται η αρχιτεκτονική σχολή του ΕΜΠ. Οι πρώτοι σπουδαστές της απεφοίτησαν το 1921.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1923, αποφοιτά η πρώτη ελληνίδα αρχιτεκτόνισσα, Ελένη Κανελλοπούλου. Λίγο πριν από τον πόλεμο, το 1939, ο αριθμός των ελληνικών αρχιτεκτόνων, έχει φθάσει τους 324 από αυτούς 210 είναι απόφοιτοι του

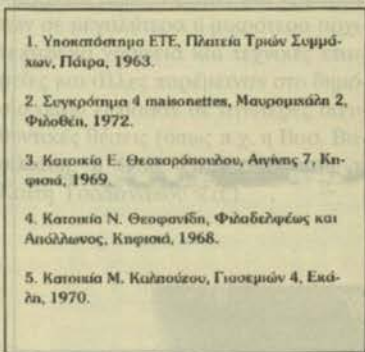
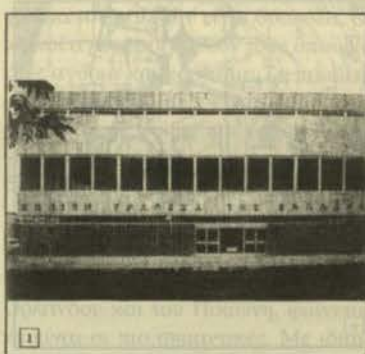
ΕΜΠ. Ανάμεσά τους πέντε γυναίκες, η Ελένη Κανελλοπούλου (1923), η Μαργαρίτα Λεοντίδου (1926), η Ερικήτη Ιωαννίδου (1927) η Νίκη Μπουζάκη (1934) και η Έθελ Πραντούνα (1934).

Στα χρόνια του πολέμου και της Κατοχής, άλλες τέσσερις γυναίκες αποφοιτούν από το Μετσόβιο, οι Μαίρη Σπανίδου (1942), Μαρίκα Ζαγορησίου (1943), Αγγελική Λαλιώτου (1943) και Βασιλική Βασιλειάδη (1945).

Από το 1948 κι ύστερα, ο αριθμός των γυναικών που «επανδρώνουν» το επάγγελμα, αυξάνει συνεχώς.

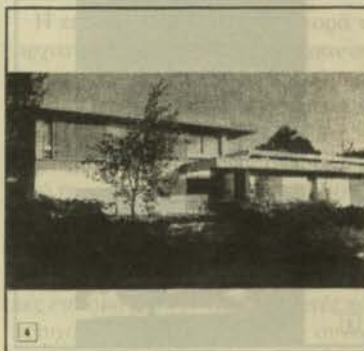
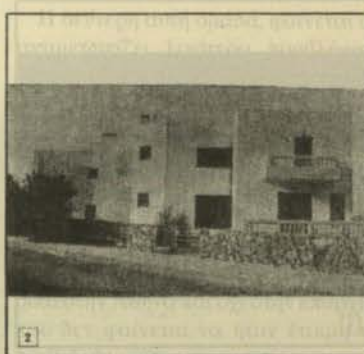
Σκίτσα αποτύπωσης της Μ. Ζαγορησίου.

Έργα της Α.Ε. Τζάκου (Αρχείο Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής).

Στις απόφοιτες του ΕΜΠ, προστίθενται από το 1957 και οι απόφοιτες του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. και ορισμένες, λίγες αρχικά, απόφοιτες ξένων πολυτεχνείων.

Έτσι, το 1963, σαράντα χρόνια μετά την αποφοίτηση της πρώτης ελληνίδας από την σχολή αρχιτεκτόνων, ο αριθμός τους έχει ξεπεράσει τις 100. Το μάθημα παρακολούθησε μια ομάδα 20 περίπου σπουδαστών. Όπως ήταν φυσικό, αποφασίσαμε ν' αρχίσουμε την έρευνα από τις παλαιότερες και σταδιακά να προχωρήσουμε στις νεότερες. Οι δυσκολίες που συνάντησαν οι σπουδαστές στην προσπάθειά τους να

1. Υποκατάστημα ΕΤΕ, Πλατεία Τριών Συμμάχων, Πάτρα, 1963.

εντοπίσουν τις πρώτες απόφοιτες της σχολής αρχιτεκτόνων ήταν σημαντικές και χρονοβόρες. Το να εντοπίσεις έναν άνθρωπο μέσα στη σημερινή Αθήνα, αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολο. Ειδικότερα δε όταν πρόκειται για γυναίκα, λόγω της αλλαγής του επωνύμου της μετά το γάμο. Αρχίσαμε ψάχνοντας στους καταλόγους του Τ.Ε.Ε. και του Σ.Α.Δ.Α.Σ. και συνεχίσαμε στους τηλεφωνικούς καταλόγους, ενώ σημαντική βοήθεια μας δώσανε παλαιότεροι αλλά και νεότεροι συνάδελφοι.

Από τις πρώτες δέκα αρχιτεκτόνισσες, μπορούσαμε να έρθουμε σε επαφή μόνο με δύο, τη Μαρία Κοντοβουγιά-

κη-Σκοπετέα, (απόφοιτο του 1933) και την Αλεξάνδρα Πασχαλίδου-Μωρέττη (απόφοιτο του 1936). Στοιχεία για τη δράση και το έργο της Έθελ Πραντούνα-Κυδωνιάτη (απόφοιτο του 1934), μας έδωσε ο γιός της, συνάδελφος Λίνος Κυδωνιάτης. Για τις άλλες επτά, ελάχιστα στοιχεία συγκεντρώσαμε για τις Ελένη Κανελλοπούλου (απόφοιτο 1923), Μαργαρίτα Λεοντίδου-Πιπινοπούλου (απόφοιτο 1924), Ερικήτη Ιωαννίδου (απόφοιτο 1927), Μαρία Σουβάλ-Πατάζογλου (απόφοιτο του 1935) και Ελλάδα Παπαγεωργίου-Μαυράκη (απόφοιτο του 1937). Δεν μπορούσαμε να βρούμε κανένα στοιχείο για τις Βιργινία Θωμαΐδου (αποφ. του 1924) και τη Νίκη Μπουζάκη (αποφ. του 1934).

Από τις αρχιτεκτόνισσες που σπούδασαν και πήραν το πτυχίο τους στα χρόνια του πολέμου και της κατοχής, εντοπίστηκαν, όπως ήταν φυσικό, πολύ περισσότερες. Δραστήριες και εργατικές γυναίκες όμως, ακόμα και σήμερα, δεν μπόρεσαν να βρουν λίγο χρόνο να αφιερώσουν στους σπουδαστές της ομάδας. Έτσι, από τις απόφοιτες της περιόδου αυτής, ήρθαμε σε προσωπική επαφή μονάχα με δύο τις Μαρίκα Ζαγορησίου (απόφ. του 1943) και Βασιλική Βασιλειάδου-Αποστολίδη (απόφ. του 1945), οι οποίες μας έδωσαν πληροφορίες και για αρκετές άλλες από τις συμμαθήτριες τους στη σχολή, όπως τις Μαρίας Σαριπούλου (αποφ. του 1945), Αγγελική Λαλιώτου-Κυβέλου (αποφ. του 1943), Μαρία Κατσαΐτου (αποφ. του 1946), Μαΐρη Σπανίδου (απόφ. του 1942), Μαΐρη Μηλιώτου (αποφ. 1946), Θαΐδα Ρούσου-Κατοή (αποφ. του 1946), Τσοπανάνκου Καίτη (αποφ. 1948) και Δανάη Εμμανουηλίδου Μωραΐτη (απόφ. του 1948).

Τέλος, από τη μεταπολεμική γενιά, κομβεντιάσαμε με τέσσερις, τις Σούλα Τζάκου (απόφ. του 1952), Ελένη Κρητικά Οικονομίδου-Δούμπα (απόφ. του 1955), Ελισάβετ Καβουρίδου-Οικονομάκη (απόφ. του 1956) και Φανή Σωτηράκη-Αναϊρούση (απόφ. του 1958).

Τις πληροφορίες που συγκεντρώσαμε τις κατατάξαμε σε τρεις βασικές κατηγορίες: I Σύντομο Βιογραφικό, II Τα χρόνια των σπουδών, III Επαγγελματική Σταδιοδρομία.

Οι αρχιτεκτόνισσες της πρώτης ομάδας (1923-1934), μεγάλωσαν σε αστικά

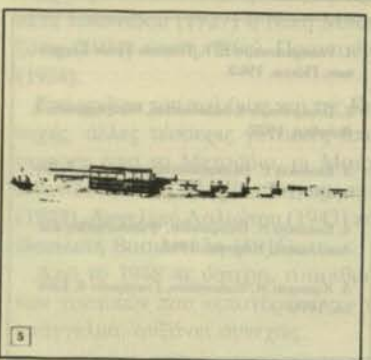
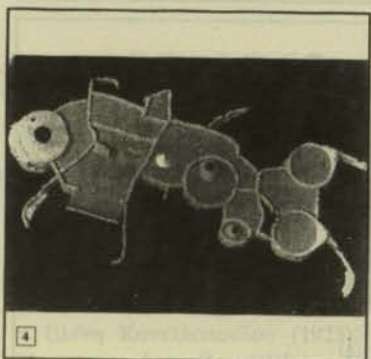
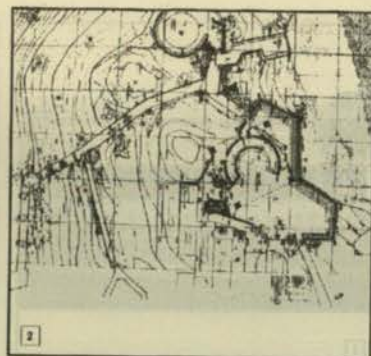
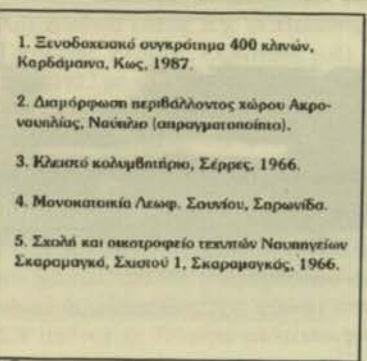
κέντρα. Η επίδραση του οικογενειακού και φιλικού τους περιβάλλοντος φαίνεται ότι ήταν για τις περισσότερες καθοριστική. Πολλές είχαν στο στενό οικογενειακό τους κύκλο, αρχιτέκτονες μηχανικούς ή ζωγράφους, που αν δεν τις προώθησαν, οπωσδήποτε όμως, δεν τις εμπόδισαν να σπουδάσουν και μάλιστα σ' έναν μέχρι τότε ανδροκρατούμενο χώρο. Την αρχιτεκτονική τη διαλέγουν για να συνδυάσουν παράλληλα την τέχνη και την επιστήμη.

Οι περισσότερες, παντρεύονται πολύ νέες, συναδέλφους τους αρχιτέκτονες ή πολιτικούς μηχανικούς και παράλληλα με την επαγγελματική τους σταδιοδρομία δημιουργούν οικογένεια.

Στα χρόνια των σπουδών τους, δεν φαίνεται, είχαν ιδιαίτερα προβλήματα λόγω του φύλου τους με τους συμμαθητές και τους καθηγητές τους. Εντούτοις, είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες λένε ότι «με τη στάση τους έκαναν τους άλλους να τις αντιμετωπίσουν με σεβασμό». Ούτε φυσικά φαίνεται να είναι τυχαίο ότι τόσο η Έθελ Πραντούνα, όσο και η Αλεξάνδρα Μωραϊτή, ήταν πρώτες στην τάξη τους. Οι τρεις αρχιτεκτόνισσες για τις οποίες μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε περισσότερα στοιχεία, άρχισαν την επαγγελματική σταδιοδρομία τους στον ελεύθερο στίβο, σε συνεργασία όμως, με άντρες συναδέλφους.

Γρήγορα όμως το εγκαταλείπουν για να διοριστούν στο Δημόσιο και μόνο η Έθελ Πραντούνα-Κυδωνιάτη, συνεχίζει παράλληλα με την εργασία της στο δημόσιο, να συνεργάζεται με τον άνδρα της διατηρώντας ιδιωτικό γραφείο.

Η Αλεξάνδρα Πασχαλίδου-Μωρέτη, επισημαίνει κάποια προβλήματα σχετικά με την προαγωγή της λόγω του φύλου της, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από το σχετικό άρθρο στο εβδομαδιαίο περιοδικό Τεχνική (18 Οκτωβρίου 1943 έτος Α, τεύχος Α) «Παρά των γυναικών συναδελφών ηρούσαμεν διάφορα παράπονα διότι από τας διαφόρους δημοσίας υπηρεσίας εις ας εργάζονται ως και τα διάφορα ιδρύματα εκδηλώνονται ποιά τις δυσπιστία και τάσις ανακοπής της προόδου αυτών με προοπτική σταδιοδρομίας διαφόρου της των αρρένων συναδελφών.

1. Ξενοδοχειακό συγκρότημα 400 κληνών, Καρθάμανα, Κίως, 1987.
2. Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου Ακροναυπλίας, Ναύπλιο (απραγματοποίητο).
3. Κλειστό κολυμβητήριο, Σέρρες, 1966.
4. Μονοκατοικία Λεωφ. Σουφίου, Σερωνίδα.
5. Σχολή και οικοτροφείο τεκλιών Ναυπηγείων Εκαρραγωγιά, Σκοτού 1, Εκαρραγωγός, 1966.

Έργα της Ε. Σ. Κρητίκα-Οικονομίδου-Λούμπα. (Αρχειό Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής).

Έχομε την γνώμην ότι εφ' όσον το Κράτος ουδεμία έσχεν αντίρρησην δια την είσοδον εις το Πολυτεχνείον των γυναικών, ουδέ διετύπωσεν επιφύλαξιν τινα εν σχέσει με την περαιτέρω σταδιοδρομίαν των, δεν είναι ορθόν να δημιουργούνται διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά την σταδιοδρομίαν των.

Κριτήριο φρονούμεν της εξελίξεως των συναδελφών αμφοτέρων των φύλων δέον να είναι η επιστημονική ικανότης και τα λοιπά ηθικά προσόντα...»

Στη δεύτερη ομάδα, τις αρχιτεκτόνισσες δηλαδή που σπούδασαν και α-

πεφοίτησαν στο χρονικό διάστημα 1943-53, συναντάμε αρκετές γεννημένες και μεγαλωμένες στην επαρχία. Και πάλι όμως, το οικογενειακό περιβάλλον είναι σύμφωνο, συμπαραστέκεται και βοηθά τις νεαρές κοπέλλες. Τόσο η Μαρίκα Ζαγορησίου όσο και η Βασιλική Βασιλειάδη, οι οποίες μας δώσανε και τις περισσότερες πληροφορίες για την περίοδο αυτή, ήταν οι μοναδικές σπουδάστρις σε μιά τάξη αμιγώς ανδρική. Αρχικά, συνάντησαν ωρισμένες δυσκολίες προσαρμογής στις σπουδές τους, γρήγορα όμως κατάφεραν να ενταχθούν με επιτυχία στην πολυτεχνειακή κοινότητα. Τα

χρόνια του πολέμου είναι δύσκολα. Οι κοινοί αγώνες συνδέουν τους σπουδαστές αγόρια και κορίτσια. Τα προβλήματα που συναντούν είναι περισσότερο πολιτικής φύσης και έρχονται αργότερα στα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας τους.

Οι καθηγητές που διδάσκουν την περίοδο αυτή στη σχολή, σημαδεύουν τις νεαρές σπουδάστριες. Οι μορφές του Ορλάνδου και του Πικιώνη, φαίνεται να είναι οι πιο σημαντικές. Με ιδιαίτερη αγάπη και θαυμασμό μιλούν για τον τότε επιμελητή τους στην Πολεοδομία Κωνσταντίνου Δοξιάδη. Από τη θέση του ως Γενικός Διευθυντής στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων, τότε Ανοικοδομήσεως, ο Δοξιάδης, παίρνει κοντά του νεαρούς φοιτητές και μαζί εργάζονται συγκεντρώνοντας υλικό για τη Λαϊκή Αρχιτεκτονική. Περισσότερες από τις μισές απόφοιτες της περιόδου αυτής, εργάστηκαν κοντά στο Δοξιάδη τα πρώτα χρόνια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Στη συνέχεια, άλλες έφυγαν και εργάστηκαν σε μεγαλύτερα ή μικρότερα αρχιτεκτονικά γραφεία και τεχνικές εταιρείες και άλλες παρέμειναν στο δημόσιο όπου έφθασαν σε ανώτερες διευθυντικές θέσεις (όπως π.χ. η Βασ. Βασιλιάδη, η Θαϊς Ρούσου-Κατσή, η Καίτη Τσοπανάκου κ.α.).

Η δεύτερη αυτή ομάδα, φαίνεται ότι αντιμετωπίζει λιγότερα προβλήματα σχετιζόμενα με το φύλο της, εν τούτοις όμως και πάλι είναι πολύ λίγες αυτές που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα μόνες τους ή διατηρούν δικό τους αρχιτεκτονικό γραφείο, ενώ οι περισσότερες συνήθως συνεργάζονται. Αξίζει να αναφέρουμε ότι όλες όσες ακολούθησαν τον τομέα αυτό, εργάστηκαν βασικά στην Αθήνα και όχι στην επαρχία, που δεν φαίνεται να ήταν έτοιμη να δεχθεί γυναίκες μηχανικούς.

Η επόμενη τέλος ομάδα, αφορά τις αρχιτεκτόνισσες που αποφοίτησαν στη δεκαετία του '50 (1953-63). Ο αριθμός τους δεν υπερβαίνει κατά πολύ τις 50. Χαρακτηριστικό της ομάδα αυτής, είναι ότι ασχολείται πολύ περισσότερο από την προηγούμενη με το ελεύθερο επάγγελμα. Εν τούτοις, και πάλι οι περισσότερες σταδιοδρομούν μέσα από το δημόσιο τομέα ή τις μεγάλες τεχνικές εταιρείες και είναι λίγες αυτές που πέτυχαν μόνες τους (χωρίς τη συνεργασία ανδρών συναδέλφων) ως ελεύθεροι επαγγελματίες.

Ένας άλλος τομέας που φαίνεται ότι ανοίγει στις γυναίκες αρχιτεκτόνισσες αυτής της γενιάς, είναι η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία. Οι Τούλα Ντάνου (που έφυγε νωρίς), η Ελένη Κορητικά-Οικονομίδου, η Αλίξη Στάρα, είναι μερικές

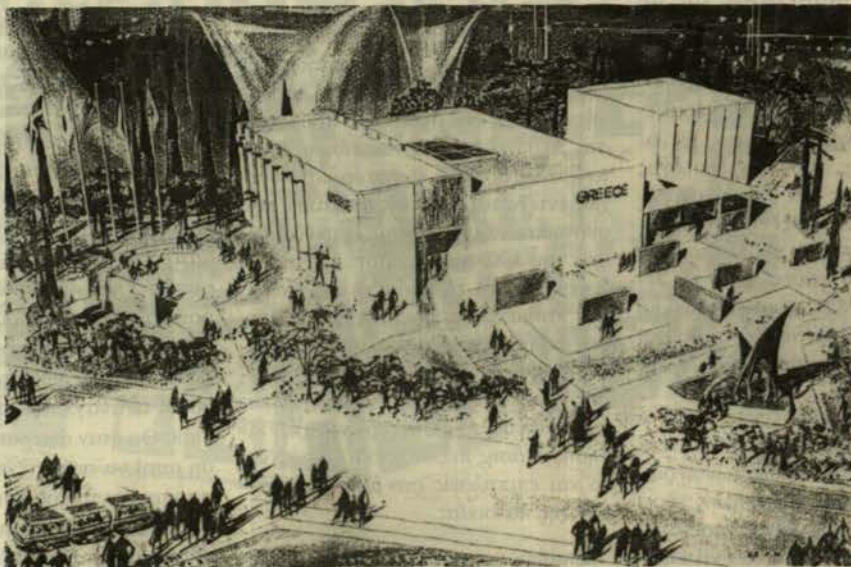
απ' αυτές. Ανάμεσά τους η Σούλα Τζάκου, η πρώτη γυναίκα μηχανικός καθηγήτρια στο ΕΜΠ (η Ντούλα Μουρίκη που προηγήθηκε στην έδρα της Ιστορίας της Τέχνης, δεν προέρχεται από τον Πολυτεχνειακό χώρο).

Δυστυχώς, με τα πρώτα αυτά συμπεράσματα, δεν είμαστε σε θέση ακόμα να απαντήσουμε στα αρχικά μας ερωτήματα, του πόσο δηλαδή διαφέρει (αν διαφέρει) ή διακρίνεται, το έργο των γυναικών αρχιτεκτόνων από αυτό των ανδρών συναδέλφων, μια και το υλικό που συγκεντρώθηκε, καθαρά προσωπικής εργασίας, είναι σχετικό μικρό.

Ελπίζουμε όμως σε μιά συνέχεια αυτής της έρευνας, κυρίως στις αρχιτεκτόνισσες της τελευταίας ομάδας αλλά και στις νεώτερες, να μπορέσουμε να δώσουμε απαντήσεις.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε, ότι οι περισσότερες από αυτές, παράλληλα με την επαγγελματική τους σταδιοδρομία δημοσίωσαν πετυχημένες οικογένειες και μεγάλωσαν παιδιά, που αρκετά από αυτά, κορίτσια και αγόρια, ανήκουν επίσης στη μεγάλη μας αρχιτεκτονική οικογένεια.

Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη
Επ. Καθηγήτρια
Τμήματος Αρχιτεκτόνων

Το περίπτερο της έκθεσης στην Οξάρια (Προοπτικό). Έργο της Α. Μωρέττη.